

Ілько Борщак

ДОМОНГОЛЬСЬКА РУТЕНІЯ, УКРАЇНА Й РОСІЯ¹

На самому початку маємо уточнити терміни заголовку цього повідомлення: під домонгольською Рутенією ми розуміємо Київську Русь, імперію Рюриковичів, яка існувала з XI по XIII ст. Україною ми називаємо територію сучасної радянської України, а Росією – територію Російської імперії, починаючи з Петра Великого.

Історичні відносини між цими трьома політичними формуваннями являють собою першочергову проблему в історії Східної Європи, предмет пристрасних дискусій, тривалістю в століття, між російськими й українськими істориками, або, як колись казали, між істориками Півночі й Півдня, бо за цією академічною проблемою ховаються дуже складні політичні реалії. І як завжди буває в таких випадках, до основної теми – хто насправді є спадкоємцем домонгольської Русі – долучились інші: етнос домонгольської Русі, розмовна мова Києва і навіть сенс назви Русь.

То ж що таке та домонгольська Русь? Відповісти на це запитання не так і просто, бо наявних джерел зовсім мало; зрештою, вони зводяться до літописів: літопис Нестора, який доходить до 1113 р., літопис Київський, який включає період з 1113 по 1200 і, нарешті, Галицько-Волинський, який охоплює період до 1292 р.; два перші літописи були написані церковниками і неодноразово зазнали переробки церковно-політичною цензурою київських князів. Ба більше, до нас вони дійшли у пізніших північних копіях (Лаврентіївський список датується 1375 роком, Іпатіївський – першою чвертю XV ст.).

Проте, при ближчому вивченні текстів цих хронік помітно, що домонгольська Русь національним утворенням не була, адже в половині XI ст. на території імперії Рюриковичів виникають незалежні князівства: Київське, Чернігівське, Сіверське, Переяславське, Волинське, Галицьке, Турово-Пінське, Муромо-Рязанське, Ростово-Суздальське та місто Новгород, цей процес завершиться у XII ст. Тобто національна єдність існувала лише в благочестивій думці літописців та таких навчителів, як Іларіон, але цю єдність вони також мислили радше як територіально-географічну, а не національну. Адже у літописах ми не раз бачимо, як проти Києва землі, звані “українськими”, об’єднуються з землями, званими “московитськими”. Так, Галич разом із Суздалем досить часто виступали проти історичної столиці домонгольської Русі.

---

¹ Виступ на IX Міжнародного конгресі історичних наук у Парижі 28 серпня 1958 р.

І навіть бачимо, як воюють між собою князівства, звані “українськими”. У 1154 р. київський князь Ізяслав винищив у Тереховлі галицьких бранців, а в літописця це зовсім не викликає гніву. Отже маємо підкреслити той факт, що у перших літописців національне почуття було повністю відсутнім, наприклад, вони не вбачали нічого принизливого у тому, що династія Рюриковичів була іноземного походження.

Населення Русі складалось зі слов’янських, фінських і тюркських елементів. Сьогодні нам відомо, що на території нинішньої України мешкали племена уличів, тиверців, полян, сіверян, древлян, волинян, які стали предками українців. Просуваючись на Схід, інші східнослов’янські племена, в’ятичі й новгородські слов’яни колонізували фінські племена у верхів’ї Волги, з кінця XI ст. вони складали фактично незалежну північну територію Русі, якою володіли молодші князі з династії Ярослава: це Ростово-Суздальське та Муромо-Рязанське князівства, які стали першими осередками московської могутності й колискою російської нації.

Спільним для всіх руських князівств була релігія (єдиний київський митрополит залежав від Константинополя), династія та літературна мова. Починаючи від Ярослава, панував єдиний принцип: правити на руській території могли лише члени родини Володимира. Проте, цей династичний принцип був не зовсім достатнім зв’язком для утримання політичної єдності імперії Рюриковичів.

Літературною мовою була старослов’янська, вона дійшла до нас з деякими діалектними відмінностями у південних (Київ) та північних (Новгород) текстах; останніх, до речі, зовсім мало (*Повчання єпископа Луки, Новгородський літопис...*). У сфері літератури вищість Києва над Північчю була цілком очевидною. Варто лише глянути на повчання Серапіона Володимирського (1274), аби переконатись у літературному верховенстві Києва. “На початку у Москві, – пише історик російської літератури Архангельський, – література була майже відсутньою... У цьому колі ідей Москва XIV і навіть XV століття поступалась Києву” (*Из лекции по истории русской литературы*. Казань, 1913, с. 493–494).

Що стосується розмовної мови на Півдні, то вивчення літературних текстів (*Архангельське Євангеліє*, 1092 р., *Галицьке Євангеліє*, 1144 р. ...) свідчить, що вже тоді ця мова виявляла певні фонетичні й морфологічні особливості, властиві сучасній українській мові.

Галицько-Волинське князівство на ціле століття пережило домонгольську Київську Русь, і українська національна свідомість сформувалась, власне, завдяки його існуванню в XIV–XV ст.

Звичайно, московська цивілізація включала літературні елементи, що прийшли з Русі домонгольської, але досить скоро книжники-москочити почали сприймати колишню літературну мову Києва як надто книжну і вчену.

Зрештою, слід уточнити, що офіційна назва домонгольської Рутенії, тобто Русі (*Руська земля*) стосувалась передусім Київського князівства, по-друге, земель і жителів нинішньої України, і по-третє, – останнє поширення терміна Русь – з кінця XII ст. цим терміном означали всі слов'янські і неслов'янські землі, як на Сході, так і на Півночі. Так, нетривалий період, щонайбільше сотню років, північні території Рутенії також називались Руссю.

Що ж відбулось у Східній Європі після падіння Русі? Імперія Рюриковичів розпалась на три великі частини: південно-західні землі – Україна і нинішня Біла Русь, які перейшли під польсько-литовське панування; землі північні, більш-менш незалежні території – Новгород і Псков, а також землі східні, які до кінця XV ст. залишались під татарським пануванням – Володимир, Твер, Москва.

З огляду на нашу тему дуже важливо зазначити, що предки нинішніх українців, які жили в польсько-литовській державі, називались “русинами” і вважали себе спадкоємцями Київської Русі. Хіба в 1621 р., православні руські священники не заявляли, що козаки “належали до того руського народу, який боровся з грецькою імперією на Чорному морі й на землі. Козаки походять від того народу, який під проводом руського правителя Олега ... нападав на Константинополь, народу, який під проводом святого руського правителя Володимира Великого воював у Греції, Македонії, Іллірії...”.

З іншого боку, починаючи з XIV ст., на спадщину тієї самої Русі вперто намагалась довести свої права і Москва. На тих запеклих намаганнях варто зупинитись, адже саме тут і ховається вузол проблем, якими ми переймаємось сьогодні.

Посадивши руського митрополита Петра, церковного представника “всієї Русі”, в своїй столиці, московський князь Іван Калита, своєю чергою, взяв собі титул “Великого князя всієї Русі”. Але в XIV ст. цей титул був просто оздобою, бо на той час думка про релігійну єдність московитів, українців і білих русинів думки про єдність політичну не включала.

Усе змінилось при князеві Іванові III, який свою політику будував саме на цьому титулі, власне з кінця XV ст. і починається пропаганда на користь політичної єдності русинів із Литви з московитами. У листі за 1493 р. до великого князя литовського Іван III іменує себе “правителем усієї Русі”. Цей титул несе в собі важливі наслідки, адже тут уперше висловлено

претензії московських князів на спадщину древньої Русі. Справді, у 1490 р. Іван III заявив послу імператора, що Велике Київське князівство належить до його “спадщини”. У 1519 р. його спадкоємець Василь III повторить послу Прусського ордену: “Київ та інші міста – це наша спадщина”.

Така офіційна позиція потребувала, звісно, історичних титулів. Тож у кінці XIV – на початку XV ст. вчені московити почали їх шукати. Їх просто-на-просто знайшли у найдавнішому київському літописі, в якому, як ми бачили, всупереч історичній реальності автори наголошували на політичній єдності Русі. Коли в 1409 р. у Москві склали так званий Літопис митрополита Кипріяна, перед ним умістили найдавніший Київський літопис, таким чином імпліцитно підтверджуючи спорідненість Москви з домонгольським Києвом. Такий самий засіб ми зустрічаємо і в інших північних літописах.

Окрім того, у 1513–1523 рр. були складені “Сказання про князів Володимирських”, згідно з якими переможений басилевс Константин Мономах буцімто надіслав суздальському князю Володимиру Всеволодовичу імператорські відзнаки “і відтоді великий князь Володимир Всеволодович узяв титул Мономаха, царя великої Русі”. Так було придумано генеалогію князів московських, прямо споріднених із князями київськими, яка послужила для підтвердження претензій на спадщину Володимира Мономаха, бо “Київ і Волинська земля були надбанням наших предків”. Генеалогію було навіть перекладено латинською мовою для користування іноземцями, це була перша спроба пропаганди в Європі союзу русинів (українців і білорусів) з московитами. З того часу це стане офіційною політикою Москви, у несприятливі періоди її трохи ослаблювали, але ніколи не відкидали.

Звичайно, в 1764 р. Катерина II урочисто заявить, “що, приймаючи титул імператриці всіх Русей, вона не збирається присвоювати жодного права ... на країни і землі, які під назвою Русі чи Рутенії належать до Польщі та до Великого князівства Литовського”, але ці заяви будуть позбавлені смислу, бо насправді якраз при Катерині II народжуються історичні праці про древню Русь, дослідження, які мали дати історичну базу офіційній політиці спорідненості Російської імперії й Русі домонгольської.

У своїй “Истории государства Российского” Карамзін канонізував офіційну історію, згідно з якою Російська імперія є прямим спадкоємцем Русі домонгольської. Тож нічого дивного в тому, що йому довелося залишити збоку історію України й Білої Росії, починаючи з XIII ст. Після Карамзіна всі російські історики плутали історію російської держави з історією народу і російського, й українського, історія українського народу з’являлася лише

час від часу, такої плутанини годі уникнути, якщо підтримувати теорію спорідненості Київ – Володимир – Москва – Санкт-Петербург.

Деякі російські історики нагромадили навіть теорії, які можна назвати щонайменше дивними. Так, у 1856 р. Погодін опублікував в “Известиях” Санкт-Петербурзької Академії наук “Записку о древнем языке русском”, де стверджував, що в домонгольську епоху Київську землю населяли великороси, які внаслідок монгольських навал емігрували на Північ, українці, які прийшли з Галичини й Волині, оселились на цих теренах лише у XIV ст.

Звичайно, ніхто не заперечує того, що, рухаючись на Північ, південні князі повели з собою певне число українців, але у формуванні російського народу у XII–XIII ст. вони не відіграли тієї великої ролі, яку їм приписали історики XIX ст. (Ключевський, Мілюков, Соловйов, Платонов...). Масової української колонізації ніколи не було, і російський археолог Спіцин слушно казав, що ніхто не покидає свій родючий край задля того, щоб рушити в ліси й на болота. Тотожність назв деяких міст на Півночі й Півдні, на думку Спіцина, пояснюється тим, що ці назви князі принесли зі своїх рідних міст.

Тож повторимо: російський народ сформувався внаслідок слов'янської колонізації басейну Верхньої Волги, заселеного фінськими племенами, і ця слов'янська колонізація прийшла з Новгороду та землі в'ятичів. Український елемент відіграв там лише епізодичну роль, і московська держава не є продовженням Русі Київської. Кілька російських істориків (В. Сергєєвіч, І. Забелін...) наполягали на тому, що великоросійська традиція Москви не має ніякого зв'язку з київською традицією, і основа тієї московської держави знаходилась не в Києві, а на Півночі, а саме на землях Володимира, Ростова й Суздаля, де на початку XII ст. виникло велике князівство.

Таким чином, власне з політичних міркувань історія Східної Європи була скерована на фальшивий шлях. Постановкою цієї проблеми на наукову основу ми завдячуємо М. Грушевському, який у своїй “Раціональній схемі історії східних слов'ян”² (“Статті по славяноведению” російської Академії наук, Санкт-Петербург, 1904) запропонував розрізняти *primo*: історію російської держави, *secundo*: історію кожного народу, який живе на території цієї держави, *tertio*: історію росіян, українців та білорусів.

Велику користь історичній науці принесли два російські історики, які прийняли схему М. Грушевського. Це був Пресняков у праці “Образование

² Мається на увазі стаття “Звичайна схема “руської” історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства” (Прим. перекладача).

Великорусского государства”, опублікованій у 1918 р., та Любавський у книзі “Образование основной государственной территории великорусской народности” (1929). У своїх численних підручниках офіційний історик того часу Покровський прийняв таку саму схему. На жаль, через політичні причини цю здорову концепцію не підтримали, і впродовж певного часу в Радянському Союзі спостерігається відновлення колишніх теорій, які вважались застарілими і на які прищеплено гіпотези, настільки ж сміливі, наскільки й безпідставні.

У домонгольській Русі радянські історики знайшли гіпотетичне слов’янське плем’я, з якого пізніше вийшли російський і український народи. У цій домонгольській Русі знайшли навіть спільну мову, “розмовну староруську”, мобілізувавши для цього завдання знамениті “русские буквы”, що їх святий Кирило буцімто бачив у Херсонесі; Андре Вайян цілком слушно припускає, що це всього-на-всього “древньоєврейські літери” (*Les Lettres russes de la vie de Constantin. Revue des études slaves*, 1935, I–II, p. 75–77).

У тому самому плані ідей нас намагались переконати, що в домонгольську добу на всій території від галицького Перемишля до Пскова існувала лише одна культура.

Серед численних досліджень такого спрямування обмежимось назвами праць В. Мавродіна “Проблема образования великорусской народности и русского народа”, яка була опублікована в “Советской этнографии” (1947, с. 84–103), та “Основные этапы этнического развития русского народа”, вміщена в “Вопросах истории” (1950, № 4, с. 55–70).

Насправді, і це власне є висновком цього виступу, в домонгольській Русі жили, якщо скористатись сучасною термінологією, українці, білоруси, росіяни, фіни та тюркські народи, але українці займали найбільшу частину заселеної території; вони були найбільш цивілізованими і тривалий час відігравали провідну роль. Нинішні українці є нащадками жителів Київської землі; росіяни походять із поєднання слов’ян новгородських і племені в’ятичів із фінами. В основі сучасної української мови лежить розмовна мова Київської землі; ім’я Русь стосувалось передусім цього краю. Культурна спадщина домонгольської Русі збереглася, зокрема, в Русі литовсько-польській і лише частково в Московії, в якій була сильна династична ідея, котра поєднувала московських царів із київськими князями.

Таким чином, історія Русі домонгольської повністю є частиною історії України і частково – історії Росії.

Переклад з французької Зої Борисюк